

Ontstaan en functie van grafzerken, hun kunstzinnige vormgeving en enkele karakteristieken van de Bossche zerken

Harry Tummers

Grafmonumenten zijn te onderscheiden in verschillende soorten. In de Sint-Jan gaat het bij 509 van de 520 monumenten echter om vloerzerken, stenen platen van verschillend formaat die werden aangebracht boven het graf van al of niet op de zerk vermelde overledenen. Er is maar één grafmonument in de zin van een vrijstaande of halfvrijstaande constructie voorzien van beeldhouwwerk: het monument voor bisschop Masius (493¹), dat nu een nogal onopvallend en gedegradieerd bestaan leidt. Er zijn verder vier epitafen in kunsthistorische zin, dat wil zeggen een min of meer beeldhouwd monument, hoog tegen een pijler of wand aangebracht in de buurt van het graf waarnaar het verwijst. Het betreft hier het vroege, fraaie grafsteentje voor de vrouw van de loodsmester van de Sint-Jan, Margriete van Auweninge, 1484, dat is ingemetseld in de wand van de zuidelijke buitenzijbeuk van het schip (207); twee epitafen in dezelfde zijbeuk (206 en 238) en het monumentje voor de gevallenen in de Tweede Wereldoorlog tegen een pijler in de noordelijke binnenzijbeuk van het koor (388). Bij nummer 372 gaat het eerder om een memoriesteen dan om een zerk; de grafinscriptie is uitgehakt in een steen die blijkbaar altijd deel heeft uitgemaakt van de zuidelijke buitenmuur. Dan zijn er nog vijf 'inscriptieplaten', daterend uit de negentiende eeuw: drie ervan in steen en bevestigd tegen de buitenmuur van het schip en het transept (367, 368, 371) en twee van koper bevestigd tegen een muur in het interieur (108 en 443).

Met het grote aantal grafzerken kan de Sint-Jan zich meten met de Oude Kerk in Amsterdam, de Sint-Laurenskerk te Alkmaar, de Sint-Jan in Gouda en de Bovenkerk in Kampen. In al deze kerken liggen zo'n vijfhonderd zerken en het zijn er overal nog veel meer geweest. Zo is er in de Sint-Jan in Den Bosch voor het jaar 1752 sprake van 657 zerken, waarschijnlijk het hoogste aantal dat op een bepaald moment is geteld.² Van 185 zerken die niet meer aanwezig zijn, is wel het bestaan bekend.³ Bij verbouwingen, door verval, bij het ruimen van graven ten behoeve van nieuwe, bij restauratie, altijd zijn er wel grafzerken geruimd. Zo is er in 1633/4 sprake van een ruil van zerken en brokstukken ervan uit de Bossche Sint-Jan voor plavuizen.⁴ In 1769 werden 3000 Brusselse plavuizen aangeschaft,⁵ bij de plaatsing waarvan ettelijke zerken zullen zijn geruimd. Veel van deze brokstukken zijn veelal gebruikt voor de verharding van wegen, voor stoeptegels enzovoort.⁶

Vloerzerken vormen vanuit hun aard een dubbel medium. Ze bedekken de vloer van de kerk op een

¹ Deze nummers betreffen de zerknummering in de delen 2, 3 en 4 van deze publicatie.

² Peeters, 176.

³ Deze zijn opgenomen in een 'Lijst van niet meer aanwezige zerken', hierna pp. 193 vv.

⁴ Zie Van Zuylen 1863-1866, 1385.

⁵ Peeters, 176-177.

⁶ Al in het Handschrift 1709 (zie noot 8) worden verschillende voorbeelden genoemd van zerken die als stoeptegels dienstdoen, bijv. op f. 218, 219, 221 en 232.2.

duurzame manier en zijn vervangend voor vloertegels die er anders zouden moeten worden gelegd. Daarnaast vertegenwoordigen de stenen door hun vormgeving, inscripties en voorstellingen een andere, hogere waarde. In deze bijdrage gaat het vooral om de vormgeving van de zerken die in mindere of meerdere mate kunsthistorische objecten vertegenwoordigen. In de kunsthistorische literatuur is, uit de aard der zaak, altijd veel aandacht geweest voor het grafmonument, vrijstaand of tegen een wand geplaatst, dat door de architectonische opbouw en het geïntegreerde beeldhouwwerk tot de verbeelding spreekt. Dit geldt ook voor de soms uitvoerige sculpturale voorstellingen die te zien zijn op epitafen. Aandacht voor zerken was tot voor kort veelal afwezig, enkele uitzonderingen daargelaten, vooral daar waar het reliëf van de voorstelling op de zerken zo hoog en uitzonderlijk was, dat dit verhinderde – men zou erover kunnen struikelen – om deze als onderdeel van de gewone tegelvloer te zien.

Er is echter wel altijd aandacht geweest voor de genealogische en heraldische informatie die op zerken is te vinden. Zo zijn er vroege voorbeelden bekend waar men in juridische zaken de informatie op de grafstenen gebruikte om allerlei claims bij de rechterlijke macht te onderbouwen.⁷ Tot in de negentiende eeuw werd de genealogische en heraldische informatie van zerken in een bepaalde kerk, een bepaalde regio of land zo nauwkeurig mogelijk opgeschreven. Voor de Sint-Jan beschikken we over een viertal van dergelijke handschriften, die in het essay over heraldiek uitvoerig aan bod komen.⁸

In de loop van de negentiende eeuw en later verschenen in vele historische tijdschriften altijd wel artikelen die ingingen op de genealogische en heraldische informatie over bepaalde personen of over hele stambomen. In de eerste helft van de twintigste eeuw is men voor Nederland begonnen om alle inscripties op zerken te inventariseren en de wapens te beschrijven. Dit heeft geleid tot de *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken van de provincie ...*, met een of meerdere delen per provincie.⁹ Hierin wordt echter, enkele uitzonderingen daargelaten, geen gewag gemaakt van hóe de inscripties zijn vormgegeven en wáár de wapens zijn aangebracht. Vanwege het ontbreken van afbeeldingen worden de wapens beschreven in de eigen taal van de heraldiek. In de oudere handschriften, en ook in de genoemde tijdschriftartikelen, vindt men vaak wel de afbeeldingen van wapens, in de meer luxe handschriften zelfs in kleur.

De *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden* waren praktische publicaties. Zo wordt in het eerste deel van de provincie Noord-Brabant bij de Sint-Jan van Den Bosch volstaan met een verwijzing naar de publicatie van Smits uit 1912,¹⁰ het grootse werk dat nu, na bijna 100 jaar, met deze publicatie wordt hernomen. Ook in de grote officiële monografie van C. Peeters over de Sint-Jan uit 1985 komen de zerken niet apart ter sprake vanwege het grondige werk van Smits.¹¹

De publicatie van Smits uit 1912 is uitzonderlijk omdat hier in zo'n vroeg stadium voor één kerk alle toen bekende zerken met genealogische en heraldische gegevens in één apart boekwerk bijeen zijn gebracht. Voor min of meer volledige lijsten van zerken in grote oude kerken in Nederland moet men naast de genoemde *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden* wachten tot de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, waarbij het dan meestal om niet-officiële, uitgetypte lijsten gaat.¹² Ook in de sinds

⁷ Een recent artikel over dit aspect van grafzerken is Luxford 2009.

⁸ Zie hierna Jan Melssen, 'Heraldiek', pp. 133-139.

⁹ Er zijn delen voor alle provincies met uitzondering van Friesland en Groningen. De meeste delen zijn geschreven door P.C. Bloys van Treslong Prins en enkele door J. Belonje.

¹⁰ Zie Bloys van Treslong Prins, I, 272.

¹¹ Zie Peeters, VIII en 364.

¹² Zie bijvoorbeeld Van Dolder-de Wit 1984 (voor de Sint-Janskerk te Gouda); Schilder 1988 (Bovenkerk te Kampen) en Goossens en Dekker-Peek 1994 (Grote Kerk te Breda). Een recente officiële publicatie betreft de grafmonumenten en -zerken in Bergen op Zoom, zie Boonj 1993.

1. Cliché-blok gebruikt bij het drukproces van Smits 1912, behorende bij zerk 472.

de jaren twintig verschijnende officiële serie *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, zelfs in de aan een kerk gewijde delen, wordt slechts een kleine selectie van de meest opvallende zerken van bepaalde kerken opgenomen.¹³

¹³ Uitgegeven door de de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) te Amersfoort, vroeger de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) te Zeist. Sinds 1921 zijn er meer dan 40 delen verschenen, zowel betreffende regio's en steden als monografische studies van kerkgebouwen of andere stedelijke gebouwen.

Het boek van Smits mag dan al uniek zijn wat betreft datum van verschijnen en omvang, het blijft een publicatie waarin de genealogische en heraldische informatie de boventoon voert. De wapens worden bijna altijd weergegeven, de afbeelding van de hele zerk komt in veel mindere mate voor en dan op een nogal selectieve wijze. Zo worden niet alle figuurlijke kanunnikenzerken afgebeeld en soms wordt expliciet gezegd dat van een afbeelding wordt afgezien omdat het om een ‘weinig artistieke’ of ‘decadente voorstelling’ gaat.¹⁴ Dit is des te opmerkelijker omdat er in voorgaande jaren zeer nauwkeurige tekeningen waren vervaardigd van het grootste deel van de aanwezige zerken. Het betreft hier een zeer uitzonderlijke verzameling tekeningen, die uniek is voor Nederland. Zo blijven de tekeningen van de 159 grafzerken in de Grote Kerk te Breda, van de hand van Steenkamp, wat betreft nauwkeurigheid hier ver bij achter.¹⁵ En de natekeningen van mejuffrouw B. Bijtelaar van de zerken in de Oude Kerk te Amsterdam uit de jaren vijftig tot zeventig van de vorige eeuw zijn, in vergelijking, slechts als ‘schetsjes’ te omschrijven.¹⁶

De tekeningen van de zerken in de Sint-Jan zijn van de hand van L. van Valkenburg, docent aan de Tekenschool van Den Bosch, en worden bewaard in het Kerkarchief van de Sint-Jan.¹⁷ De opdracht voor de tekeningen kwam in 1895 van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant. Bij deze potloodtekeningen maakte Van Valkenburg gebruik van schetsjes.¹⁸ Op een later tijdstip heeft hij de potloodtekeningen omgezet in nauwkeurige pentekeningen, die worden bewaard in de bibliotheek van de Universiteit van Tilburg.¹⁹ Van deze pentekeningen zijn voor de publicatie van Smits clichés gemaakt, houten blokken met aan de onderzijde in metaal uitgesneden letters en lijnen, waarvan er nog enkele bewaard zijn gebleven, nu in het bezit van Museum De Bouwloods in Den Bosch (afb. 1).²⁰

De potloodtekeningen zijn als ‘fraai’ te beoordelen, maar ook de pentekeningen, steeds gesigeneerd, zijn ondanks de iets strakkere lijnvoering als zeer geslaagde tekeningen te beschouwen. De overbrenging van de letters en de lijnen van de pentekeningen op de clichéblokken heeft geresulteerd in nog wat hardere gravures in tamelijk eenvormig formaat. De betrouwbaarheid van de gravures zoals afgebeeld in het werk van Smits heeft er echter niet onder geleden. De tekeningen van Van Valkenburg getuigen van een grote aandacht voor de hele vormgeving van de zerken. Zij laten tot in detail zien wat er op de zerken op het einde van de negentiende eeuw nog te ontwaren was. De bewondering die de tekenaar en zijn opdrachtgever, in de persoon van A.F.O. van Sasse van Yssel, voor de kunstzinnige vormgeving van de zerken tentoonspreiden, is voor die tijd uitzonderlijk te noemen. Gezien echter de tamelijk harde gravures in Smits’ boek, die meestal alleen de wapens afbeelden, werd de fraaie vormgeving van de zerken als geheel destijds duidelijk nog niet volledig door iedereen gedeeld.

Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat er meer belangstelling komt voor de kunstzinnige vormgeving van de zerken en de stijl waarin deze voorstellingen zijn aangebracht. Een van de eersten die

¹⁴ Dit wordt door Smits gezegd van zerk 164; zie Smits 1912, 35 (zerk 26).

¹⁵ Steenkamp 1923.

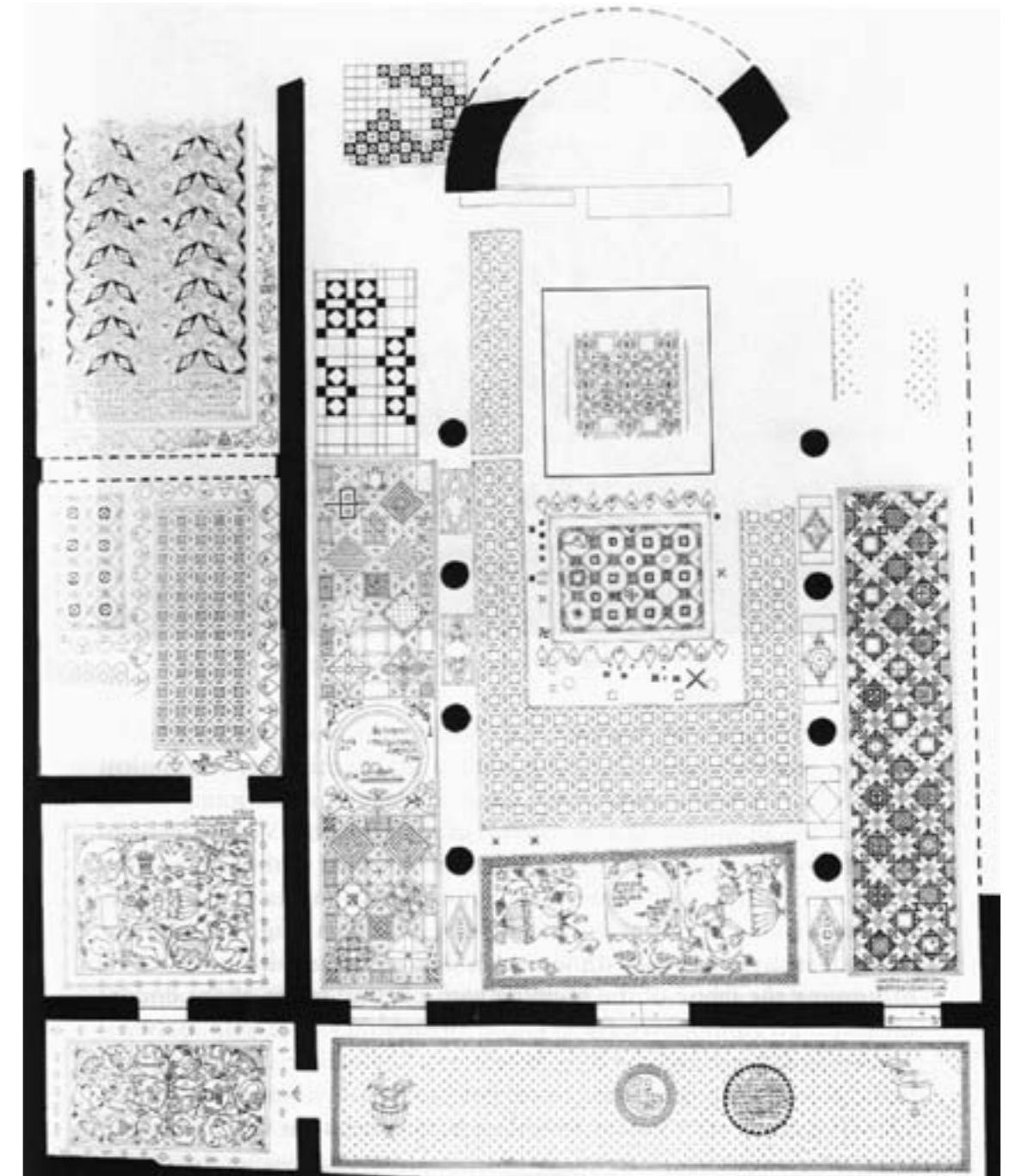
¹⁶ Janse 2004, 167 en 337-347.

¹⁷ Kerkarchief Sint-Jan, nr. KA 2.45.

¹⁸ Voor de eerste 70 nummers zijn deze bewaard bij de potloodtekeningen. Volgens J. Melssen zijn deze schetsjes voor een deel gebaseerd op het Handschrift Martini, zie hierna p. 131.

¹⁹ Ze bevinden zich in de Brabant Collectie van de bibliotheek van de Universiteit van Tilburg.

²⁰ De clichés zijn volgens J. Melssen, p. 139, vervaardigd door de ‘Graveer-inrichting en cliché-fabriek A.C. Verhees’ uit Den Bosch. Voor de clichéblokken in Museum De Bouwloods zie ‘Stempels grafstenen naar Sint-Jan’, *Brabants Dagblad*, 15 november 2008.

hier aandacht voor vragen is waarschijnlijk J. Timmers.²¹ Het gaat dan meestal om zerken waarop de overledene als figuur wordt voorgesteld, iets wat men ook ziet in verdere kunsthistorische boeken en artikelen. Zo wordt aan de figuurzerken uit de (late) middeleeuwen expliciet aandacht besteed in het *Kunsthistorisch Jaarboek* van 1994.²² In genoemde serie *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* wordt pas in het monografische deel over de Grote Kerk te Breda uit 2003 en de grote studie over de Oude kerk te Amsterdam uit 2004 wat meer aandacht besteed aan de vormgeving van figuurzerken en andere fraai vormgegeven wapen- en inscriptiezerken.²³

In de onderhavige publicatie zijn zoveel mogelijk foto's, vervaardigd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, opgenomen en, waar mogelijk, ook tekeningen van L. van Valkenburg. Naast de

²¹ Zie Tummings 2007, 173.

²² Tummings 1994.

²³ Zie Graas en Tummings 2003 en Janse 2004, 331-348.

grondige informatie op het gebied van genealogie en andere bekende historische feiten en de heraldiek kan zo ook de kunstzinnige vormgeving aandacht krijgen.

Ontstaan en functie van zerken

In de meest recente *Dictionary of art* valt onder het trefwoord ‘Tomb’ te lezen dat vloerzerken pas voorkomen vanaf het jaar 1000.²⁴ Als er al oudere exemplaren hebben bestaan, dan zijn deze volledig verdwenen. De grote Franse cultuurhistoricus op het gebied van de dood, Philippe Ariès, gaat in zijn omvangrijke studie *L’homme devant la mort* nog een stap verder en ziet in de vloerzerk een originele uitvinding van de middeleeuwen, die voortkomt uit het systematisch begraven van lichamen in het kerkgebouw die niet langer worden beschermd door sarcofagen, en uit het groeiende bewustzijn bij de christenen van het tot stof wederkeren van het lichaam.²⁵ Beide auteurs zien geen verband met de funeraire vloermozaïeken uit de vroegchristelijke periode van de vierde tot en met de zevende eeuw. Het was Panofsky die in zijn overzichtswerk over grafmonumenten uit 1964 hier een verband suggereerde, maar dan voor grafmonumenten waarop de figuur van de dode wordt weergegeven.²⁶

Toch lijkt het erop dat het vroegchristelijke gebruik van funeraire vloermozaïeken ons nog veel kan vertellen over het gebruik van vloermonumenten in (laat)middeleeuwse kerken. Nieuwe studies over deze vloermozaïeken tonen aan dat zij veel talrijker zijn geweest dan vaak is aangenomen.²⁷ Zij komen niet alleen in vrij grote aantallen voor in Noord-Afrika, maar ook in vele landen in het Nabije Oosten en in Noord-Italië. Deze vloermozaïeken speelden bovendien een belangrijke rol in de beleving van de gelovigen die van de kerkgebouwen gebruikmaakten. Het betreft afgebakende velden in de kerkvloer met mozaïekversieringen, soms bestaande uit de figuur van de overledene, maar meestal uit inscripties binnen weelderige, decoratieve randen (afb. 2). De inscripties verwijzen naar belangrijke doden, personen die of tot de geestelijkheid van die kerk hebben behoord, of financieel hebben bijgedragen aan de stichting en/of bouw van het kerkgebouw, dan wel aan de verfraaiing ervan. Nieuwe onderzoeken en studies benadrukken het feit dat bewust voor de plaatsing van deze mozaïekvelden op de vloeren van kerken is gekozen vanwege de directe zichtbaarheid voor de gelovigen.

De gangbare opvatting tot nu toe was dat het begraven in kerkgebouwen zich had ontwikkeld uit de verering van martelaren.²⁸ Boven de martelaarsgraven die in de eerste eeuwen van het christendom nog, volgens de antieke gewoonte, buiten de stad lagen, werden kerken gebouwd, de zogenaamde martelaren- of grafbasilica’s. Later werden de resten van martelaren overgebracht naar een kerkgebouw binnen de stad. Het bekendste voorbeeld is de verplaatsing van de resten van de heiligen Gervasius en Protasius door bisschop Ambrosius naar de stadsbasilica van Milaan in 386. Maar al eerder gebeurde dit in Constantinopel met de resten van de heiligen Timotheus, Andreas en Lucas naar de door keizer Constantijn gebouwde kerk van de Heilige Apostelen, waarmee een invloedrijk keizerlijk voorbeeld werd gesteld. Hierna, zo is de gangbare opvatting, werd het begraven ‘ad sanctos’ langzamerhand de gewoonte voor bisschoppen, abten, priesters en invloedrijke leken. In Milaan gebeurde het al in een niet-keizerlijke kerk, daarna geleidelijk in vele kerken in de provincie; echter niet zozeer in Rome, waar de oude antieke gewoonten langer werden gevolgd.

Maar het begraven ‘ad sanctos’ blijkt maar een van de gebruiken te zijn die leidden tot het begraven in kerken. Al in de tijd van Tertullianus en Augustinus was het hoofdaltaar vaak verbonden met de aanwezigheid van resten van martelaren, wat na het Tweede Concilie van Nicaea in 787 werd gecodificeerd

²⁴ Penny 1996, 122.

²⁵ Ariès 1981, 237-239.

²⁶ Panofsky 1964, 47 en 49-51.

²⁷ Yasin 2009, waaruit is geput voor de nieuwe inzichten in deze en de volgende alinea’s.

²⁸ Kötting 1965.

voor de hele kerk. De specifieke plaatsing van de vroegchristelijke vloermozaïeken geeft echter aan dat binnen een kerkgebouw niet alles was gericht op het hoofdaltaar met daarin de resten van een heilige. Andere opvallende plaatsen, zoals de begravingen onder speciale vloermozaïeken, vroegen om specifieke aandacht van het publiek in de kerk. De funeraire mozaïeken van vroegere weldoeners, die het kerkgebouw en zijn inrichting mogelijk hadden gemaakt, wedijverden met het altaar om de aandacht. De gemeenschap die er ter kerke ging, voelde zich niet alleen verenigd met de heilige van het hoogaltaar, maar evenzeer met haar dode, door hun graven nog steeds aanwezige leden. De inscripties in mozaïekversieringen op opvallende plaatsen waren duidelijk gericht op de mensen die de kerk betraden om deel te nemen aan de liturgische diensten. Zij memoreerden belangrijke personen en hun daden en richtten zich tot de beschouwers die tot dezelfde gemeenschap behoorden, om hun gebed te vragen voor zichzelf en hun familie. De antieke inscripties op openbare Romeinse grafmonumenten waren bedoeld voor toevallige passanten, de christelijke inscripties in een kerkinterieur voor geloofsgenoten van dezelfde gemeenschap. Het geheel van het kerkinterieur – naast het altaar de grafinscripties en ook de afbeeldingen van heiligen – vormde een intense uiting van gemeenschapszin. Het altaar was de plaats waar het menselijke en het goddelijke bij elkaar kwamen, de onder de mozaïekinscripties begraven overledenen vertegenwoordigden de grotere gemeenschap van levende en dode leden, terwijl de afbeeldingen van de heiligen op wanden en zuilen een intermediair vormden tussen de huidige geloofsgemeenschap, met een sterk bewustzijn van hun geschiedenis, en de toekomstige gemeenschap in het hiernamaals.

Het zijn deze aspecten die we in de kerken van de middeleeuwen, vanzelfsprekend in aangepaste vorm, terugvinden wat betreft de ligging van de grafzerken, de inhoud van de inscripties en de functie van de zerken in het kerkgebouw.

Verdwijning en hernieuwde opkomst van grafzerken

De omschrijving ‘donkere middeleeuwen’, zo vaak verkeerd gebruikt, is zeer wel van toepassing op de periode van de zesde tot de tiende eeuw wat betreft de anonimiteit van de grafmonumenten in de christelijke wereld.²⁹ Met uitzondering van monumenten voor heiligen zijn de stenen sarcofagen waarin de mensen tot aan de Karolingische tijd onder de kerkvloer en rondom het kerkgebouw werden begraven, van geen enkele inscriptie voorzien. In die periode prevaleerde het eschatologische aspect boven het commemoratieve, in de terminologie van Panofsky de *prospective* en *retrospective* aspecten van een grafmonument.³⁰ De overleden gelovigen konden zich veilig voelen in en rondom het kerkgebouw. De namen van belangrijker personen werden niet vergeten; ze werden bewaard in lijsten waaruit tijdens de liturgische diensten werd voorgelezen, de zogenaamde *necrologia* en *obituarialia*. Dit gebruik bleef de hele middeleeuwen door bestaan. De anonimiteit van de graven leidde tot het feest van Allerheiligen, al ingesteld na de omdoping van het Pantheon in Rome tot de kerk van Sancta Maria ad Martyres in 609 en door paus Gregorius III (731-741) algemeen ingevoerd voor 1 november. Dit werd al snel gevolgd door het feest van Allerzielen, dat zijn algemene status op 2 november kreeg door abt Odilo van Cluny in 998.³¹

Ondanks de anonimiteit van de graven werden de overleden gelovigen dus niet vergeten. De dode en levende gelovigen vormden een gemeenschap die samenkomt in het kerkgebouw. De doden zijn er begraven, de belangrijker binnen de kerk, de overige rondom. Het cultuurlandschap van de westerse christenheid werd vanaf de vroege middeleeuwen tot in de negentiende eeuw bepaald door woongebieden rondom een kerk met een kerkhof. Dit beeld, dat nu nog vooral is te zien in dorpen over heel West-Europa, begon pas te verdwijnen in de moderne tijd, het eerst in de steden met de inrichting van gemeentelijke begraafplaatsen buiten de stad in plaats van kerkhoven, met name uit hygiënisch oogpunt

²⁹ Ariès 1981, 203-204 en 216-217.

³⁰ Panofsky 1964, 35-36.

³¹ Cross en Livingstone 1974, 36-37 (onder de kopjes ‘All Saints’ Day’ en ‘All Souls’ Day’) en 589 (onder ‘Gratian’).

(afb. 3). Het beroemde en beruchte kerkhof van Les Innocents midden in Parijs werd in 1765 opgeheven, het kerkhof rondom de Sint-Jan in 1858.³²

De terugkeer van inscripties op grafmonumenten in de loop van de elfde eeuw valt min of meer samen met het in onbruik raken van stenen sarcofagen en met de opkomst van grafzerken in het kerkgebouw. Was het begraven worden in het kerkgebouw aanvankelijk slechts weggelegd voor martelaren, heiligen, bisschoppen en stichters, geleidelijk aan ging het ook gelden voor de overige leden van de geestelijkheid en voor 'gelovige leken'. Vanaf de zesde tot en met de negende eeuw werd op ettelijke concilies gepleit voor het aan banden leggen van het begraven in kerken.³³ Het christelijke geloof had de opdracht om de mensen bij te staan bij hun overlijden, erna voor hen een liturgische dienst te houden en een geheiligde plaats te reserveren. Het grafmonument als zodanig was in principe geen taak van de kerk; dit was de inbreng van de individuele personen zelf. Het recht van begraven in het kerkgebouw met het daarbij behorende grafmonument wordt pas bevestigd in het *Decretum Gratiani* rond het midden van de twaalfde eeuw.³⁴ In de dertiende eeuw beschouwde paus Innocentius III het begraven in kerken en het oprichten van grafmonumenten reeds als een 'oud recht' dat niet aan de gelovigen kon worden onthouden.

³² Voor het Parijse kerkhof zie Ariès 1983, 24 en 28, afb. 30; voor de geschiedenis van het sluiten en het ruimen zie Beutler 1979, 300. Voor Den Bosch zie Portugies 1999, 209-213.

³³ Een recent artikel dat ingaat op de verschillende richtlijnen van de kerk, is Scholz 2010. Hij vermeldt bovendien nog een tweetal memoriestenen uit de zevende en negende eeuw.

³⁴ Cross en Livingstone 1974, 703-704 (onder het kopje 'Innocent').

Voor de late middeleeuwen, vanaf het midden van de veertiende eeuw tot het begin van de zestiende eeuw, krijgen we dan het beeld van kerkgebouwen waarin praktisch de gehele vloer bedekt is met grafzerken – iets wat blijft gelden voor de periode na de Reformatie en voor de hele zeventiende en achttiende eeuw.

De functie van grafmonumenten in de middeleeuwen

Net als in de vroegchristelijke periode vormden in de middeleeuwen de grafzerken met hun inscripties en andere versieringselementen een vast en belangrijk onderdeel van het kerkinterieur. Samen met het hoofdaltaar, en in de late middeleeuwen ook de vele zijaltaren, de relieken van martelaren en heiligen in meer of minder opvallende behuizingen, de vele inventarisstukken en de afbeeldingen van heiligen vormden de grafzerken een integraal onderdeel van de belevingswereld van de leden van de geloofsgemeenschap. De grafzerken met hun inscripties waren direct gericht op de gelovigen; zij markeerden de plaats waar de overleden gelovigen hun laatste rustplaats hadden gevonden en waar voor hun zielenheil kon worden gebeden. De herinnering aan hen werd op deze wijze levend gehouden, hun belang voor de nog levende gemeenschap werd ermee onderstreept. Daarnaast zien we in de late middeleeuwen een steeds sterkere nadruk op familiebanden. Hoewel dit aspect in de vroegchristelijke periode al bestond, zoals eerder aangeduid, nam het in de late middeleeuwen een veel grotere omvang aan. Onder de meeste grafzerken voor leken zijn verschillende leden van bepaalde families begraven, zoals de steeds toegevoegde inscripties erop aangeven.

Over hoe grafzerken in het kerkinterieur in de late middeleeuwen hebben gefunctioneerd, hebben we enige duidelijkheid verkregen door de vondst van het zogenaamde 'zakboekje voor de memorie-meesters' dat toebehoorde aan de Oude Kerk van Amsterdam.³⁵ Hierin staat genoteerd waar de verschillende zerken precies lagen, en op welke dag van de week er een kleine processie plaatsvond van een bedienaar en een of twee misdienaars met een bel en kaarsen, naar de betreffende zerk om er met een kort gebed de overledene(n) te gedenken en te bidden. Dit 'zakboekje' is dus een soort handboek voor handelingen in het verlengde van de obituaria, waaruit tijdens de liturgie de namen werden opgelezen van hen voor wie gebeden moest worden. Naast de belangrijke gelovigen die in de eigen kerk waren begraven, kon het bij obituaria ook gaan om begunstigers die in andere kerken waren begraven. Het 'zakboekje' uit Amsterdam geeft aan wat er moest gebeuren in de kerk zelf, wanneer en vooral waar precies een herinneringsdienst diende te worden gehouden. Dergelijke gebruikboekjes – ook in Den Bosch moet natuurlijk iets dergelijks hebben bestaan – zijn helaas voor het merendeel verloren gegaan.

De oprichting van een grafmonument of -zerk was verbonden met een 'fundatie', een stichting waarin geld werd vastgezet voor zogenaamde zielenmissen, die na de begrafenis werden gehouden op de derde, de zevende en de dertigste dag na het overlijden en vervolgens jaarlijks op de zogenaamde 'jaardagen'. De toename van het aantal begravingen in het kerkgebouw, en dus van het lezen van dergelijke missen met bijbehorende processies naar het graf, moet op den duur een heel gedoe hebben gegeven, waarbij het vele heen en weer geloop en lawaai irritatie konden oproepen tijdens diensten aan het hoog- of hoofdaltaar. Dit alles roept wel het beeld op van het levendige functioneren van de grafmonumenten en -zerken in de dagelijkse praktijk van een kerk.

Het bidden voor de overleden gelovigen is vaak ook direct af te lezen uit de inscripties op de middeleeuwse grafzerken, die nogal eens eindigen met de tekst 'bidt voor de ziel van...'. Dit had te maken met de wijdverbreide opvatting dat de nog levende gelovigen invloed konden uitoefenen, door gebed, stichtingen en goede werken, op het verblijf in het vagevuur waaraan de overledenen toch wel geacht werden te zijn onderworpen. De tijd in het vagevuur kon zo worden bekort. Deze opvatting leefde nog niet zo erg in de vroegchristelijke periode – toen voelde men zich geborgen in de gemeenschap van

³⁵ Van Dael 1982, 24-25, en Janse 2004, 165.

doden, levenden en heiligen – en komt pas geleidelijk op in de vroege middeleeuwen, de periode van de vele anonieme begravingen, en nam daarna explosief toe. In de late middeleeuwen was de angst voor de dood en voor de tijd erna tot aan de opstanding enorm gegroeid, waarbij de idee van het vagevuur als een loutering een grote vlucht had genomen.³⁶

Deze zorg voor het hiernamaals kwam niet alleen tot uiting door de toename van het aantal monumenten en vooral zerken in het kerkgebouw als grafaanduiding, maar ook door de fundatiemissen op een van de vele zijaltaren. In de Sint-Jan bedroeg het aantal nevenaltaren bijna vijftig. Een bepaald graf kon nog extra met een altaar worden verbonden door een zogenaamde ‘memorietafel’, een geschilderde afbeelding op paneel die als altaarretabel dienst deed. In Nederland zijn verschillende van dergelijke ‘memorietafels’ bewaard gebleven, waarvoor tegenwoordig hernieuwde aandacht is.³⁷

Ook voor de Sint-Jan in Den Bosch is dit een bekend fenomeen en er zijn verschillende memorietafels aan te wijzen die er vroeger dienst hebben gedaan.³⁸ Een zeer waarschijnlijk voorbeeld betreft de bewaard gebleven memorietafel voor Joris Sampson († 1532) en zijn vrouw Engelkin Coelen († 1544).³⁹ Hun zerk, althans het ondergedeelte, ligt in de zuidelijke buitenzijbeuk van het schip (213). Er zijn twee putti die een wapenschild vasthouden, op te zien en later is er een inscriptie aan toegevoegd voor hun dochter († 1554), die ten opzichte van de eerste inscriptie ondersteboven is aangebracht. De memorietafel, een triptiek, is besteld in 1518, dus lang voor de dood van het echtpaar (afb. 4). De hoofdvoorstelling op het middenpaneel betreft een Maria met Kind omgeven door verschillende engeltjes. Op het linker zijluik zien we de vader met achter hem zijn zoon en de patroonheilige van de vader, St. Joris met de Draak. De moeder is afgebeeld op het rechter zijluik met twee opgroeiende dochters en drie blijkbaar jong gestorven kinderen, vergezeld van de afbeelding van Sint-Anna-te-Drieën, de patroonheilige van een rijk nageslacht. Opvallend is verder dat de zoon ook voorkomt op het middenpaneel; hij was duidelijk de trots van het gezin en het lijkt erop dat deze memorietafel is opgericht bij de geboorte van de

³⁶ Le Goff 1981.

³⁷ Van Bueren 1999.

³⁸ Zie Schuttelaars, pp. 84-87.

³⁹ Thans in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden; zie *Deftige devotie*, 66-67 (nr. 12).

zoon. Op welk altaar het drieluik, dat wordt toegeschreven aan de bekende vroeg-Nederlandse schilder Jacob van Oostzanen uit Amsterdam, heeft gehangen is niet bekend. Later is het zeer waarschijnlijk door de echtgenoot van een van de dochters, een Van Eindhoven, meegenomen naar Aarle-Rixtel, vanwaar het in het museum te Uden terecht is gekomen. Hoewel het niet voor honderd procent zeker is dat grafzerk en memorietafel samen hebben gefunctioneerd in de Sint-Jan, ligt dat wel voor de hand.

De financiële donatie kan ook zijn aangewend voor de verdere verfraaiing van het altaar in de vorm van beelden of de schenking van bijvoorbeeld een kelk of een wandschildering. Daarnaast kan een zerk samengaan met bijvoorbeeld een afbeelding van de overledene, of alleen zijn of haar naam, op een in de nabijheid van het graf aanwezig glas-in-loodraam. Oude glas-in-loodramen zijn in de Sint-Jan niet meer aanwezig⁴⁰ en van de middeleeuwse inventarisstukken is eveneens maar zeer weinig bewaard gebleven. Wel is er nog een oude wandschildering bewaard gebleven met daarin opgenomen een memorietekst in de oostelijke straalkapel van de kooromgang.⁴¹ Het betreft de afbeeldingen van drie apostelen, Simon, Jacobus en Philippus, in nissen met eronder de familiewapens en boven iedere nis een vis onder een inscriptie die drie vrouwelijke leden van de familie Dicbier noemen met hun sterfdata, te weten 1423, 1426 en 1431. Als er ook nog een of meerdere zerken zijn geweest voor deze familie, dan zijn zij niet bewaard gebleven.

Verder kan hier nog worden gewezen op een vierde element, een zogenaamde ‘ingangsteen’. Een dergelijke steen markeert, naast de zerk, de ingang tot de grafkelder eronder, in zo’n geval meestal een gemetseld graf. Hun aantal is gering, aangezien grafkelders in de Sint-Jan niet zo vaak voorkomen. Terzijde kan hierbij nog worden opgemerkt dat als er sprake is van een zerk én een ingangsteen, de zerk moet zijn gezien als een tot de verbeelding sprekend object, als een kunstwerk *an sich*.

De verandering van functie na de Reformatie

Dit alles veranderde drastisch en tamelijk abrupt met de Reformatie, in Den Bosch officieel doorgevoerd in 1629. Het bidden voor de doden was voor de protestanten een absoluut nutteloze zaak en de tekst ‘bidt voor de ziel van ...’ verdween voorgoed uit de inscripties op grafzerken. Eigenlijk is het opvallend dat het begraven in de door de protestanten overgenomen kerken bleef bestaan. Voor het ononderbroken doorgaan na de Reformatie van de oprichting en plaatsing van grafmonumenten en -zerken is in de literatuur op een drietal aspecten gewezen.⁴² In de eerste plaats is er de macht van de gewoonte en het op een natuurlijke wijze doorgaan van een vaste traditie. Daarnaast dient men te beseffen dat de eigendomsrechten op een graf bleven bestaan. In de derde plaats leverden de grafrechten het nodige geld op voor het onderhoud van de kerk en het kerkbeheer. Het in stand blijven van de eigendomsrechten leidde er ook toe dat in protestantse kerken nog katholieken werden begraven. Hiernaast kan men er nog op wijzen dat een kerkgebouw een gebouw van de gemeenschap bleef en een plaats van samenkomst voor alle inwoners. De plaatselijke ‘grote’ vergaderingen werden er gehouden. Ook had de kerk een opslagfunctie voor de lokale overheid, onder meer voor de plaatselijke archieven. De kerk was bovendien een vluchtoord in tijden van nood en de toren was een verdedigingswerk.

Een opvallend aspect voor de Sint-Jan in Den Bosch is wel dat er na de Reformatie geen enkel groots vrijstaand of halfvrijstaand monument is opgericht, noch een groots epitafaal, waarvan men er in de Noord-Nederlandse oude kerken zoveel aantreft. Mogelijk wilden de protestantse regenten in Den Bosch niet al te veel provoceren met opzichtige grafmonumenten, daar de grote meerderheid van

⁴⁰ Voor bekende maar verdwenen glas-in-loodramen met schenkers zie Schuttelaars, p. 87.

⁴¹ Le Blanc 2002, 65-67 en Smits 1912, 327. Zie ook Schuttelaars op p. 50, die verder nog wijst op een memorieschildering met een kruisiging in de zuidelijke buitenzijbeuk van het koor.

⁴² Zie bijvoorbeeld Van Dael 1982, 25-26.

de bevolking gewoon katholiek bleef. Deze regenten waren ook geen figuren van bovenregionaal of nationaal belang die het zich konden permitteren om tot de verbeelding sprekende grootse grafmonumenten op te richten of te laten oprichten.

Het element van familiebewustzijn was, zoals opgemerkt, niet helemaal afwezig in de vroeg-christelijke monumenten en vormde in de middeleeuwen een steeds belangrijker aspect. Zo komen heraldische tekens op een of meerdere wapenschilden in de late middeleeuwen veelvuldig voor, naast de zuiver christelijke aspecten. Dit bewustzijn van familiebanden werd na de Reformatie nog vele malen groter. De familiewapens vormen dan naast de inscripties veelal het hoofdelement van de grafzerken. In de achttiende eeuw zien we alleen nog maar opvallende wapenzerken en zuivere inscriptiezerken. Naast het benadrukken van de familiebanden en de voortreffelijkheid van de generatielange genealogie komt ook het element op van de bewuste herinnering aan belangrijke personen die veel voor de gemeenschap hebben betekend. Deze zerken worden de toeschouwers gepresenteerd als verwijzingen naar na te volgen persoonlijkheden. De zerken en de grafmonumenten zijn niet meer bedoeld voor de deelnemers aan de protestantse eredienst die in het kerkgebouw plaatsvindt, zoals dat gold voor de katholieke gemeenschap in de vroegchristelijke en middeleeuwse periode.

Van de combinatie van de opname van de naam in een obituarium, een grafzerk, een memorietafel bleef maar weinig over. De tijd van obituaria was volledig voorbij en ook het gebruik van een memorietafel komt niet meer voor; het bidden voor de overledene en de bemiddeling via heiligen was iets dat voor de protestanten niet aan de orde was. Familietrots en aandacht voor de verworvenheden van bepaalde personen komt er voor in de plaats, wat spreekt uit de toename van het aantal wapens op de zerken en de uitbundige vormgeving ervan. Voor dit aspect wordt in de protestantse tijd nog eens extra aandacht gevraagd door het aanbrengen van wapen- en rouwborden in de kerk. De Sint-Jan kende tot de Franse tijd een enorm groot aantal van deze borden.⁴³ Het samengaan van grafzerk en rouwbord kwam dus veel voor.

In de protestantse tijd wordt het koorgedeelte van de overgenomen middeleeuwse kerken meestal niet meer gebruikt, de protestantse dienst vindt plaats in het schip rond de preekstoel en de dooptuin.⁴⁴ Het koorgedeelte blijkt een favoriete plaats te worden voor opzichtige monumenten, zowel verticale monumenten als horizontale zerken. Ook in de Sint-Jan gebeurde dit en werd het koorgedeelte bedekt met de grafzerken van de meest prominente leden van de burgerij. Deze situatie heeft bestaan tot aan de teruggave van het gebouw aan de katholieken in 1816. De zerken werden in 1839 uit het koor verwijderd en veelal in de koorzijbeuken en de kooromgang geplaatst.⁴⁵

De protestantse kerk is wel eens omschreven als een 'wandelkerk', waar men na de dienst rondliep om te kijken naar de grafmonumenten en opzichtige grafzerken, om te worden herinnerd aan beroemde personen die het verdienden om in ere te worden gehouden en wier daden ten voorbeeld werden gesteld. Zoals eerder gezegd, werden ze niet meer beleefd als herinnering aan overleden leden van een gemeenschap van levende en dode gelovigen. Het aspect van de toevallige voorbijganger, zoals beschreven voor de antieke wereld, was weer prominent aanwezig.

In een recente studie over opvallende grafmonumenten in Parijs in de zeventiende en achttiende eeuw wordt duidelijk gemaakt dat dit antieke aspect van het grafmonument, gericht op de toevallige

⁴³ Zie Van Sasse van Ysselt 1912, 335-373, gebaseerd op het Handschrift van Van Heurn (beschrijving van de Sint-Janskerk thans in de Brabant Collectie). Zie ook Schuttelaars, pp. 87-93.

⁴⁴ Voor de inrichting van protestantse kerken in het algemeen zie Van Swichem e.a. 1984 passim; wat betreft zerken enz. pp. 254-267; speciaal voor de Sint-Jan in Den Bosch zie Graas 1993.

⁴⁵ Michels 1997.

5. Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665), Grafmonument van bisschop Masius van 's-Hertogenbosch, gekleurde pentekening, gedateerd 30 juni 1632. Uit: Koldeweij 1990.

voorbijganger, de hoofdreden was waarom deze monumenten destijds werden vervaardigd.⁴⁶ Dit geldt ook voor de grote monumenten voor nationale helden die in de Gouden Eeuw in Noord-Nederland werden opgericht.⁴⁷ In Parijs werd dit aspect nog eens extra onderstreept door de gebeurtenissen tijdens de Franse revolutie en daarna. De revolutionairen wilden zoveel mogelijk de uitingen van de adel vernietigen, en heel wat grafmonumenten vielen daaraan ten offer. Vele monumenten echter werden ook gered door het benadrukken dat het om personen ging die belangrijk waren geweest voor het land. En toen in Frankrijk, en vooral Parijs in de tijd van de Restauratie, pastoors de naar elders, hoofdzakelijk musea, overgebrachte monumenten weer probeerden terug te halen naar hun oorspronkelijke plaats in het kerkgebouw, lukte dit maar zeer gedeeltelijk. Het werd tegengegaan door de heersende opvattingen over vaderlandse helden. De monumenten werden niet langer gezien als aanduidingen van een plaats waar bepaalde mensen waren begraven, maar vooral als algemeen geldende symbolen van nationale trots.

De opvatting van de Parijse pastoors uit de tijd van de Restauratie om grafmonumenten te blijven zien als plaatsaanduidingen van graven en de daarbij behorende liturgie, heeft in Nederland na het herstel van de katholieke hiërarchie in de negentiende eeuw helemaal niet gespeeld, ook niet in de Sint-Jan. Men zou zelfs kunnen zeggen dat voor de Sint-Jan de grafzerken als een *quantité négligable* werden beschouwd. Niet alleen werden alle zerken verwijderd uit het koorgedeelte, dit gold ook het enige verticale grafmonument dat de Sint-Jan rijk is, het monument voor bisschop Masius (493) (afb. 5). Het

⁴⁶ Mazel 2009, 80-84.

⁴⁷ Zie Scholten 2003.

6. Zicht op de vloer van de zuidelijke zijbeuk van schip en koor van de Oude Kerk te Amsterdam. Uit: Janse 2004.

7. Zicht op de zuidelijke binnenzijbeuk van de Sint-Jan, naar het westen, rond 1830. Foto uit de jaren dertig van de negentiende eeuw. Foto: Adriaan Gerard van Agtmaal.

opvallende monument verdween naar een onbelangrijke plaats in de zuidelijke zijbeuk van het koor, waar het met de voorkant naar de muur toe werd gezet.⁴⁸ Enkele grafzerken die om hun vormgeving om aandacht vroegen, werden in de negentiende eeuw ter bescherming ‘uit de loop’ gelegd, maar dat betreft een zeer beperkt aantal.

Terecht is in de werkgroep die verantwoordelijk is voor de onderhavige publicatie, weleens opgemerkt dat er een discrepantie bestaat in de waardering voor de beroemde luchtboogbeelden en steunbeerreliëfs aan de Sint-Jan en de verschillende restauraties die deze objecten ten deel zijn gevallen – de oorspronkelijke middeleeuwse exemplaren zijn vaak tot driemaal toe vervangen – en de verwaarlozing van de grafzerken, die louter als vloerbedekking werden beschouwd.⁴⁹ Vele zerken in de Sint-Jan hebben sinds de teruggave van de kerk aan de katholieken in 1816 veel meer geleden dan in de verschillende eeuwen daarvoor. Aan de ene kant wijst dit op het veelvuldig en intensief gebruik van de kerk, ook tegenwoordig nog, aan de andere kant kan men zich afvragen waarom nooit tot restauratie van (een aantal opvallende) zerken is overgegaan. Waarom wel een tweede of derde generatie luchtboogbeelden, maar geen enkele restauratie van een fraaie grafzerk.

De vroegchristelijke en middeleeuwse opvatting dat uitingen van *Memoria* een wezenlijk bestanddeel uitmaken van het kerkgebouw, feitelijk en inhoudelijk, een opvatting die in de middeleeuwen tot grootse hoogte werd uitgebouwd, lijkt tegenwoordig volledig te zijn verdwenen. Het aanbrengen van de namen en sterfdata van de bisschoppen en de plebanen van de Sint-Jan op de buitenzijden van de koorafsluiting is nog slechts een vage herinnering hieraan.⁵⁰ Het is echter een te hiërarchische aandacht voor uitsluitend de geestelijkheid, met voorbijgaan aan andere leden van de geloofsgemeenschap. In de literatuur hebben de genealogische en heraldische gedenkwaardigheden die grafmonumenten, inclusief grafzerken, laten zien, wel aandacht gekregen. Vanaf de achttiende eeuw zijn deze aspecten uitvoerig onderzocht en beschreven. De feitelijke objecten waarop deze informatie is aangebracht, en dit geldt vooral voor de grafzerken, lijken lang niet altijd meer tot de verbeelding te spreken.

⁴⁸ Dit gebeurde in 1855 bij de plaatsing van de neogotische bisschopstroom.

⁴⁹ Zo verwoord door de voorzitter van de werkgroep J.A.F.M. van Oudheusden, Den Bosch.

⁵⁰ Het betreft de namen van zes bisschoppen, vanaf J. Zwijssen († 1877) tot W. Bekkers († 1966), en van vijf plebanen, vanaf M. Timmermans († 1865) tot G. Camp († 1995). De namen van de bisschoppen gaan vergezeld van hun wapens.

Vergelijking met andere Nederlandse zerkenvloeren

Het meest in het oog springende verschil tussen de Sint-Jan en andere oude kerken in het huidige Nederland is het praktisch afwezig zijn van grote monumenten en epitafen. Zo bezit de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda nog een indrukwekkende groep middeleeuwse grafmonumenten en ook de Grote of Sint-Gertrudiskerk van Bergen op Zoom kan bogen op een aantal opvallende renaissance- en barokke grafmonumenten, evenals trouwens de Sint-Servaas te Maastricht.⁵¹ De Grote of Sint-Maartenskerk te Zaltbommel bezit alleen grafzerken en geen enkel verticaal monument of epitaaf, en kan in dit opzicht worden vergeleken met de Sint-Jan.⁵² De oude kerken in Noord-Nederland steken bij de Sint-Jan af in hun grote aantal opzichtige maniëristische en barokke grafmonumenten en epitafen, opgericht in de zeventiende en achttiende eeuw voor beroemde Nederlandse zeehelden en andere historisch belangrijke bestuurders.⁵³

Op meer dan honderd van de nog aanwezige 509 vloerzerken in de Sint-Jan is praktisch niets meer te zien. Slechts de vorm van de steen, de spaarzame letters van een vroegere inscriptie of andere sporen van vormgeving duiden erop dat we te maken hebben met oorspronkelijke grafstenen. Het grootste aantal zerken dateert uit de zestiende en zeventiende eeuw: uit de eerste helft van de zestiende eeuw zo’n vijftig zerken, evenals uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, en uit zowel de tweede helft van de zestiende als de eerste helft van de zeventiende eeuw zo’n honderd zerken, samen dus ongeveer 300 zerken. Uit de vijftiende eeuw dateren minder dan tien zerken, waarvan hoogstens een enkele nog uit de eerste helft van de eeuw dateert, toen het huidige schip en het transept van de kerk nog niet waren gebouwd.⁵⁴ Uit de achttiende eeuw tellen we iets minder dan vijftig zerken.⁵⁵ Dit alles is een gemiddeld patroon van verdeling in de tijd dat we ook elders in Nederland in grote oude kerken aantreffen, zoals in Alkmaar, Amsterdam, Gouda en Kampen.

Naast deze chronologische verdeling is ook het aantal soorten grafstenen, zoals de middeleeuwse met een tekstband rondom de zerk en de latere tweedeling met wapenveld en inscriptieplaat, niet wezenlijk anders dan elders. Op enkele punten ziet men toch verschillen optreden, vooral in vergelijking met de grote Noord-Nederlandse kerken, een direct gevolg van de veel verder doorgevoerde protestantisering daar. Zo is voor de Oude Kerk te Amsterdam bekend dat na de Alteratie in 1578 alle toen bestaande zerken werden ingekort tot een eenvormige maat van 70 x 200 cm, waarbij geen rekening werd gehouden met de nog aanwezige inscripties en/of vormgeving.⁵⁶ Dit gebeurde om meer ruimte te krijgen voor nieuwe begravingen en nieuwe zerken. Met de toename van de bevolking nam hier ook het aantal begravingen na de Reformatie toe. In 1640 werden alle zerken er van een doorlopende nummering voorzien. Het opvallende voor de Oude Kerk is dat men daar nu nog een aaneengesloten grafvloer ziet van allemaal even grote en gelijksoortige grafplaten, waarvan men de opeenvolgende registratienummers nog steeds van links naar rechts en veelal ook van oost naar west kan volgen (afb. 6). Deze plaatsing van gelijke grafzerken naast, boven en onder elkaar vereiste een zogenaamd wolfsgat ten behoeve van het lichten van de zerken voor latere bijzettingen, iets wat bij van elkaar afgelegen zerken, zoals in Den Bosch, blijkbaar niet nodig was.

⁵¹ Zie respectievelijk Graas en Tummers 2003; Booij 1993 en Van Nispen tot Sevenaer 1935, 370-378.

⁵² Beschreven door Muschart 1943-1944.

⁵³ Scholten 2003.

⁵⁴ Voor de bouwdata van de Sint-Jan zie Peeters, 384-399.

⁵⁵ De hier gegeven aantallen zijn een globale aanduiding; voor preciezere aantallen zie Schuttelaars, pp. 65-67.

⁵⁶ Janse 2004, 166.

8. Dirck Henricx Pelgrom, 1484
(zerk 203).

9. Franciscus Gabrielus, 1794
(zerk 393).

Deze uniformering, die men ook kan waarnemen in Alkmaar en Gouda, heeft in de Sint-Jan niet plaatsgevonden. Wel werden er in het begin van de achttiende eeuw registratienummers aangebracht, die in 1755 door nieuwe werden vervangen. Deze nummering kan men zien als een administratieve maatregel uit de protestantse tijd, ter vervanging van de middeleeuwse methode van ‘zakboekjes van de memoriemeesters’, zoals bekend van de Oude Kerk te Amsterdam, waarin stond opgeschreven waar een bepaalde zerk lag. In de Sint-Jan zijn de zerken meerdere keren verlegd, zoals valt op te maken uit de niet-middeleeuws aandoende rechte lijn die men van west naar oost kan waarnemen (afb. 7). Toch lijken veel zerken ongeveer op hun oorspronkelijke plaats te zijn gebleven.⁵⁷ Samen met de verschillende groottes levert dit het gevarieerde beeld op dat kenmerkend was voor de middeleeuwse periode en dat men in de Sint-Jan nog enigszins kan waarnemen. In dit opzicht komt de zerkenvloer van de Sint-Jan overeen met die te Breda, waar men ook een grote variatie kent wat betreft grootte en ligging, maar geen registratienummers. Dezelfde gevarieerdheid is te zien in de Sint-Maartenskerk te Zaltbommel, ook zonder registratienummers. Het bijzondere daar is dat daar de letters van de aangebrachte inscripties veelal in reliëf zijn aangebracht, wat in de Sint-Jan veel minder vaak voorkomt. Een ander typisch aspect in Zaltbommel is het grote aantal graftegels met kleine inscripties. Deze tegels zijn tegenwoordig veelal bij elkaar gelegd, maar moeten oorspronkelijk samen met de grote grafzerken een opvallend vloerpatroon hebben opgeleverd.

Een ander aspect waarin de Sint-Jan niet zo heel veel verschilt van de andere oude kerken in Nederland met zerkenvloeren betreft de steensoort. Op de eerste plaats dient hierbij te worden opgemerkt

⁵⁷ Zie de bijdrage van Van der Drift, pp. 159–162.

dat tot nu toe nog weinig diepgaand onderzoek is verricht naar de steensoorten van grafzerken. In het algemeen kan men zelfs zeggen dat pas in de laatste jaren meer aandacht wordt besteed aan het gebruik van oude steensoorten op allerlei terrein.⁵⁸ In de studie over de Oude Kerk te Amsterdam vindt men een overzicht van de gebruikte steensoorten zonder dat per zerk wordt aangegeven welke is gebruikt.⁵⁹ Alles overziend is het duidelijk dat zeker driekwart van de grafzerken in Nederland is gemaakt van steen uit het dal van de Maas tussen de steden Namen en Huy. Het gaat daarbij om de zogenaamde ‘maaskalksteen’, de Nederlandse vertaling van de Franse wetenschappelijke benamingen ‘calcaire viséen’ en ‘pierre de Meuse’, die hier veelal ‘Namense steen’ wordt genoemd, wat echter de lading niet helemaal dekt.⁶⁰ In de noordoostelijke gebieden van Nederland komt men, begrijpelijkerwijs, vaker zerken tegen van Baumberger en Bentheimer steen uit de groeven in het nabijgelegen huidige Duitsland.⁶¹ In Hollandse kerken vindt men ook wel Doornikse steen uit de buurt van Doornik in het huidige België, of soms de zogenaamde ‘hardsteen’ uit Henegouwen.⁶² Maar het blijft zo dat de meerderheid van de grafzerken in het huidige Nederland is vervaardigd van ‘maaskalksteen’, in de Sint-Jan zelfs meer dan 90%.

Als conclusie kan men zeggen dat iedere oude kerk wel iets eigens heeft met betrekking tot haar zerkenvloer. Voor Den Bosch ligt het eigene in de grote variatie aan typen en groottes van zerken en in iets mindere mate in de variatie van de ligging ervan in het kerkgebouw.

Enkele karakteristieken van de Bossche zerken

Het moge duidelijk zijn dat er een groot stijlverschil bestaat in vormgeving tussen de vroege, nog vijftiende-eeuwse zerken en de veel latere uit het einde van de achttiende eeuw. Zo zien we op de zerk voor Dirck Henricx Pelgrom uit 1484 (203) een tekstband rondom de zerk die op de hoeken wordt onderbroken door vierpassen, terwijl op het middenveld een grote vierpas is te zien met daarin een wapenschild dat via een lint is opgehangen aan deze vierpas (afb. 8). Het betreft een gebruikelijke vormgeving voor de hele zestiende eeuw. Door de later aangebrachte inscripties boven en onder de grote vierpas in het midden weten we dat de zerk nog in het begin van zeventiende eeuw in gebruik is geweest voor nazaten van de eerstgenoemde persoon. De zerk voor Franciscus Gabrielus, de jong gestorven zoon van Markies de Chasteler van 1794 (393) toont in de ovale cartouche met daarachter een gedrapeerde doek, bedoeld als dekkleden, duidelijk de in de achttiende eeuw gangbare rococo-elementen (afb. 9).

Op enkele typen zerken die vaak kenmerkend zijn voor een bepaalde periode en waarvan de vormgeving om aandacht vraagt, zal hier nader worden ingegaan. Als eerste de figuurzerken, die door hun uitzonderlijke vormgeving een speciale categorie vormen.

Figuurzerken

Geen van de twee hierboven genoemde zerken zijn ‘figuurzerken’, grafzerken waarop de figuur van de overledene als persoon wordt weergegeven. Figuurzerken spreken het meest tot de verbeelding. Hoewel ze na de middeleeuwen nog wel sporadisch voorkomen, behoren ze tot het meest karakteristieke op het gebied van funeraire sculptuur uit de periode van de elfde tot en met de zestiende eeuw. Zij laten in essentie de middeleeuwse mens zien, zoals hij na zijn dood in afwachting was van de opstanding op het einde der tijden. Het zijn ook deze figurale grafzerken die in artistiek opzicht de meeste aandacht

⁵⁸ Een belangrijke studie op dit gebied voor Nederland is Van Tussenbroek 2006. Zie ook bijvoorbeeld Dubelaar e.a. 2007.

⁵⁹ Janse 2004, 338–339.

⁶⁰ Dubelaar 2007, 66–70.

⁶¹ Zo zijn alle zerken in de Oude Calixtuskerk in Groenlo van deze twee steensoorten, zie Tummers 2005, 125.

⁶² Zie voor deze twee steensoorten Dubelaar 2007, resp. 64–66 en 70–76.

vragen van de huidige beschouwers. Zij waren ook het kostbaarst en alleen de beter gesitueerden konden dan ook dergelijke objecten voor zich laten vervaardigen, mensen uit de adel- en ridderstand en ook wel kanunniken.

De Sint-Jan bezit een opvallend groot aantal figurale zerken waarop een kanunnik als persoon is weergegeven. Het gaat om iets meer dan tien exemplaren, alle daterende uit de tweede helft van de zestiende eeuw. We zien daarop binnen een (gedeeltelijk) architectonisch kader in reliëf de volledige figuur van de kanunnik weergegeven, gekleed in de misgewaden van amict, albe, stola, kazuifel en manipel en met een kelk boven de handen voor de borst. Een goed voorbeeld is de zerk voor kanunnik Henrick van Delft, 1558 (290) (afb. 10). Elders komen ook kanunnikenzerken voor, maar dan in kleinere aantallen. Er zijn er te vinden in verschillende kapittelkerken van het Maasland, onder andere in de twee collegiale kerken van Maastricht. De Grote Kerk te Breda bezit er een vijftal, waaronder een wel heel opvallend en extra kostbaar exemplaar,

voor kanunnik Willem van Galen († 1539), want de figuur is hier op een koperen plaat voorgesteld.⁶³ De Sint-Jan heeft ooit ook zo'n groots en opvallend monument bezeten, voor kanunnik Philippus de Spina († 1557), waarvan echter niet alleen de koperen platen zijn verdwenen, maar ook de zerk zelf bestaat niet meer.⁶⁴ Koper komt ook voor ter opvulling van kleinere details van de vormgeving van zerken, zoals de kelk op priesterzerken, wapenschildjes in vierpassen of in uitgespaarde inscriptievelden. In de Sint-Jan zijn nog enkele zerken met uitgediepte velden voor het aanbrengen van dergelijke koperen platen of plaatjes, maar van het koper zelf is geen spoor meer te vinden.⁶⁵ Een bijzonder voorbeeld hiervan is de zeer vroege, maar anonieme figurale kanunnikenzerk uit de eerste dertig jaar van de vijftiende eeuw (481), waarvan allerlei details, zoals de hand Gods boven het hoofd van de kanunnik, zijn hoofd, de aurifrisia van zijn kazuifel, stola en manipel en de vierpassen ooit waren opgevuld met koper.

Grafmonumenten voor kanunniken zijn in Noordwest-Europa meestal epitafen, zelfs in die mate dat in de kunsthistorische literatuur een monument voor een kanunnik veelal als synoniem wordt

gezien met een al of niet figuratieve epitaaf.⁶⁶ Dergelijke epitafen vinden we bijvoorbeeld in behoorlijke aantallen in Utrecht en Zutphen en vooral in het huidige België, waar de epitaaf in kunsthistorische zin zijn oorsprong vindt.⁶⁷ Uit Noord-Nederland is, als uitzondering op de regel, één figuratieve kanunnikenzerk bekend, en wel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.⁶⁸ Figuurzerken voor kanunniken blijken een regionale variant in de Zuidelijke Nederlanden, van de provincie Zeeland tot in het Maasland, te vormen, met de omvangrijke serie in Den Bosch als een opvallend middelpunt. Vergelijkbare figuurzerken voor belangrijke geestelijken, meestal dekens en pastoors van wat grotere parochiekerken, die vaak ook ergens een kanunnikenpost hadden, komen in Nederland verspreid voor, zoals te Asperen, Helvoirt en Tiel om er enkele te noemen.

Op de overige kanunnikenzerken in de Sint-Jan, waarvan er slechts heel weinig zijn, voeren inscripties de boventoon. In dit opzicht zijn ze te vergelijken met de kanunnikenzerken in de Sint-Maartenskerk te Zaltbommel, die enkel inscripties kennen. Als afwijkend, prestigieus element zijn de letters van al deze zerken gebeeldhouwd in reliëf.

De overige priesterzerken in de Sint-Jan zijn voor meer dan 90 procent voorzien van een kelk, hét teken van de priesterlijke waardigheid. De inscripties op deze priesterzerken vermelden nogal eens dat de gememoreerde als 'rector' of als 'beneficiant' verbonden was met een bepaald altaar in de nabijheid van de zerk.

Figuurzerken voor leken zijn in de Sint-Jan zeldzaam. Dit geldt trouwens voor de meeste middeleeuwse kerken in het huidige Nederland, terwijl in de ons omringende landen dergelijke zerken in de honderdtallen lopen.⁶⁹ Slechts een drietal is in de Sint-Jan bewaard gebleven, een voor een ridderlijke figuur, Rutger van Berkel en zijn vrouw uit 1575 (151), een voor Dirck Henricx Pelgrom en zijn vrouw uit 1548, waarop de figuren van de echtelieden als 'transi's' zijn weergegeven (164) en een anonieme voor een oudere en een jongere man in lange mantels uit de eerste helft van zeventiende eeuw (286). Er zijn er meer geweest, getuige de zerk voor het echtpaar Jan de Water en zijn vrouw uit 1575, die is afgebeeld in Smits (312) en volgens hem buiten de kerk lag. De oorzaak van deze schaarste kan niet gelegen zijn in het traditionele voorrecht van geestelijken om in de kerk te worden begraven. Uit de tijd voor 1629, het jaar waarin de Reformatie in Den Bosch een feit werd, zijn er rond de tachtig zerken voor geestelijken, wat slechts eenderde uitmaakt van het totaal aantal zerken tot dan toe. Al in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd was het niet meer een exclusief voorrecht van geestelijken en grote weldoeners, maar mocht iedereen in het kerkgebouw een graf kopen en er worden begraven.⁷⁰

Onder figuurzerken zou men, in iets ruimere zin, ook die zerken kunnen verstaan waarop een of meestal twee engelen zijn voorgesteld als wapendragers. Van dit type zijn er in de Sint-Jan iets meer dan twintig te vinden, een behoorlijk hoog aantal. Opvallend is bovendien dat, op een of twee uitzonderingen na, het gaat om zerken voor leken, voor zowel echtparen als eenlingen.

⁶³ Graas en Tummers 2003, 193, met een beschrijving van de zerk op pp. 327-328.

⁶⁴ Beschreven in Smits 1912, 299 (nr. 298); zie verder 'Lijst van niet meer aanwezige zerken', p. 184. Peeters, 172, vermeldt ten onrechte dat de zerk (zonder de koperen plaat) 'dichtbij de westoren' ligt.

⁶⁵ Als verdiepte velden niet erg diep gaan en er nog nagelgaten in zijn te ontwaren, is het praktisch zeker dat deze velden waren opgevuld met koperen platen. Ook werd witmarmer gebruikt voor de opvulling van bepaalde details, zoals hoofden en handen, maar dan zijn de verdiepte velden juist diep uitgestoken en zijn er geen nagelgaten zichtbaar, omdat de witmarmere stukken meestal werden gelijmd.

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld Brine 2008, *passim* en vooral 45.

⁶⁷ Tummers 1994, 259-264. Voor het begrip epitaaf in kunsthistorische zin zie Schoenen 1967.

⁶⁸ Voor kanunnik Nicolaas Hillebrantszoon den Otter (†1520), vervaardigd in 1535, zie Schölvinc, 22-24.

⁶⁹ Voor een overzicht van alle figuurzerken in de provincie Noord-Brabant zie Van Dijk 1995.

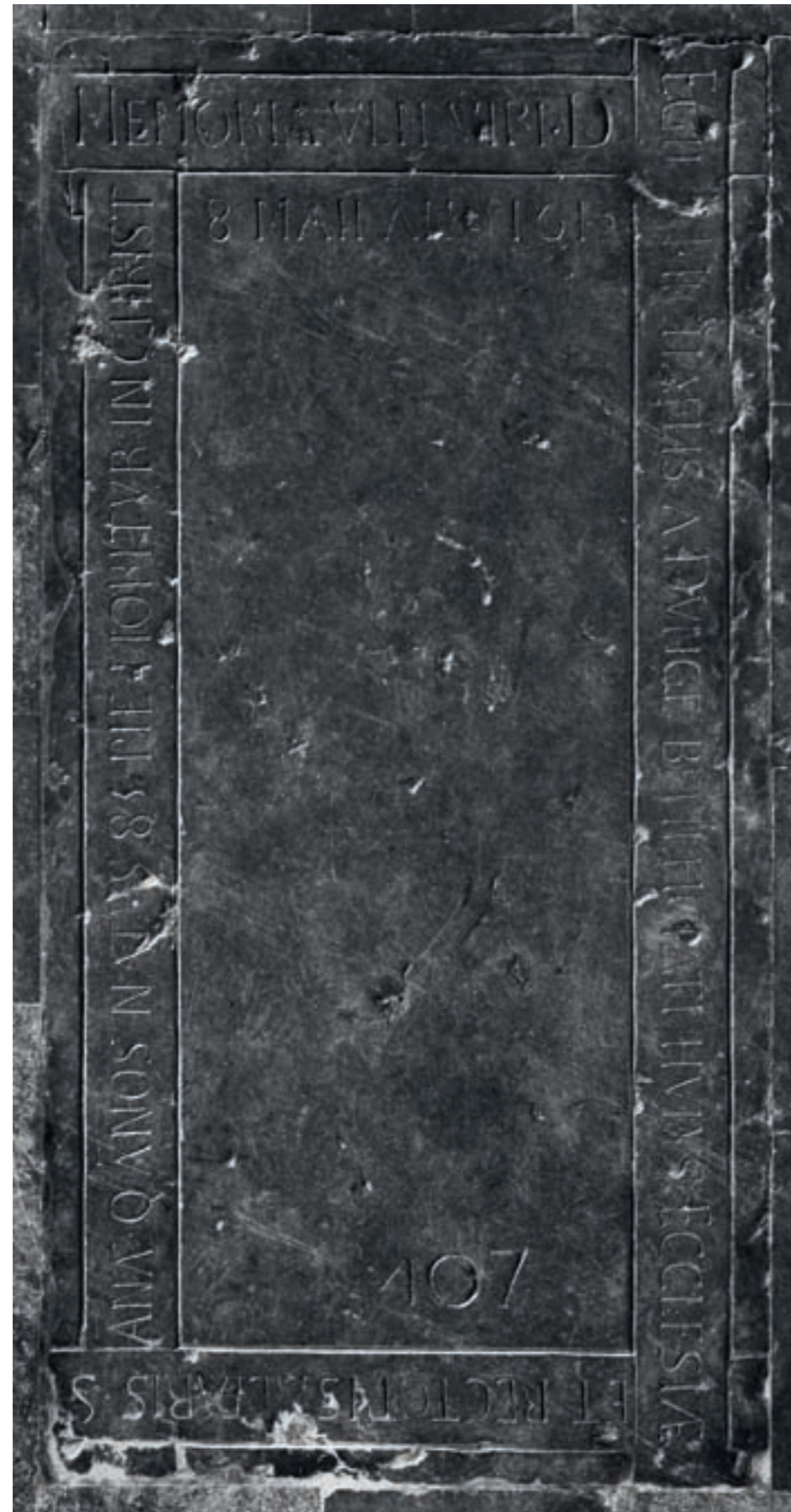
⁷⁰ Zo verwoord door paus Innocentius III in het begin van de dertiende eeuw, zie Mazel 2009, 101.

Tekstbanden

Hét type zerk voor de vijftiende en zestiende eeuw is die waarop de inscriptie is aangebracht in een tekstband die om de zerk loopt. Hierbinnen zijn weer twee subtypen te onderscheiden, namelijk in de manier waarop de hoeken van de tekstband zijn vormgegeven. Ten eerste kunnen de hoeken zijn opgevuld met vierpassen. Daarin zien we meestal de voorstelling in reliëf van de vier evangelistensymbolen, maar soms zijn ze opgevuld met wapenschilden. De evangelistensymbolen verwijzen, zeer algemeen gesproken, naar de vier evangeliën, de goede boodschap die het heil vertegenwoordigt; een leven volgens het evangelie is een verzekering voor het eeuwige heil na de dood. Het gebruik van vierpassen met de evangelistensymbolen is in de late middeleeuwen zo'n algemeen verbreid fenomeen geworden dat men van een cliché kan spreken, een cliché met voor iedereen geldende waarde. Het clichématige wordt bevestigd door de stereotype uitwerking van de evangelistensymbolen en hun vaste volgorde. Steeds staat linksboven de adelaar van Johannes, rechtsboven de engel van Mattheus, linksonder de leeuw van Marcus en rechtsonder het rund van Lucas, zoals op de zerk voor Gerit van Berck, 1572 (69) (afb. 11-12). De symbolen zijn bovendien steeds op dezelfde manier uitgevoerd, met tekstbänderollen waarop geen tekst (meer?) is te zien. Verder zou hieruit kunnen worden geconcludeerd dat de basisvormgeving van dergelijke zerken al bij de groeve of, waarschijnlijker nog, bij de overslagplaats werd vervaardigd en alleen de inscriptie met naam en datum op de plaats van bestemming werd aangebracht.

13. Gielis Michiels van Dungen, 1613
(zerknr. 101).

14. Anonieme zerk, 16de eeuw
(zerk 337).

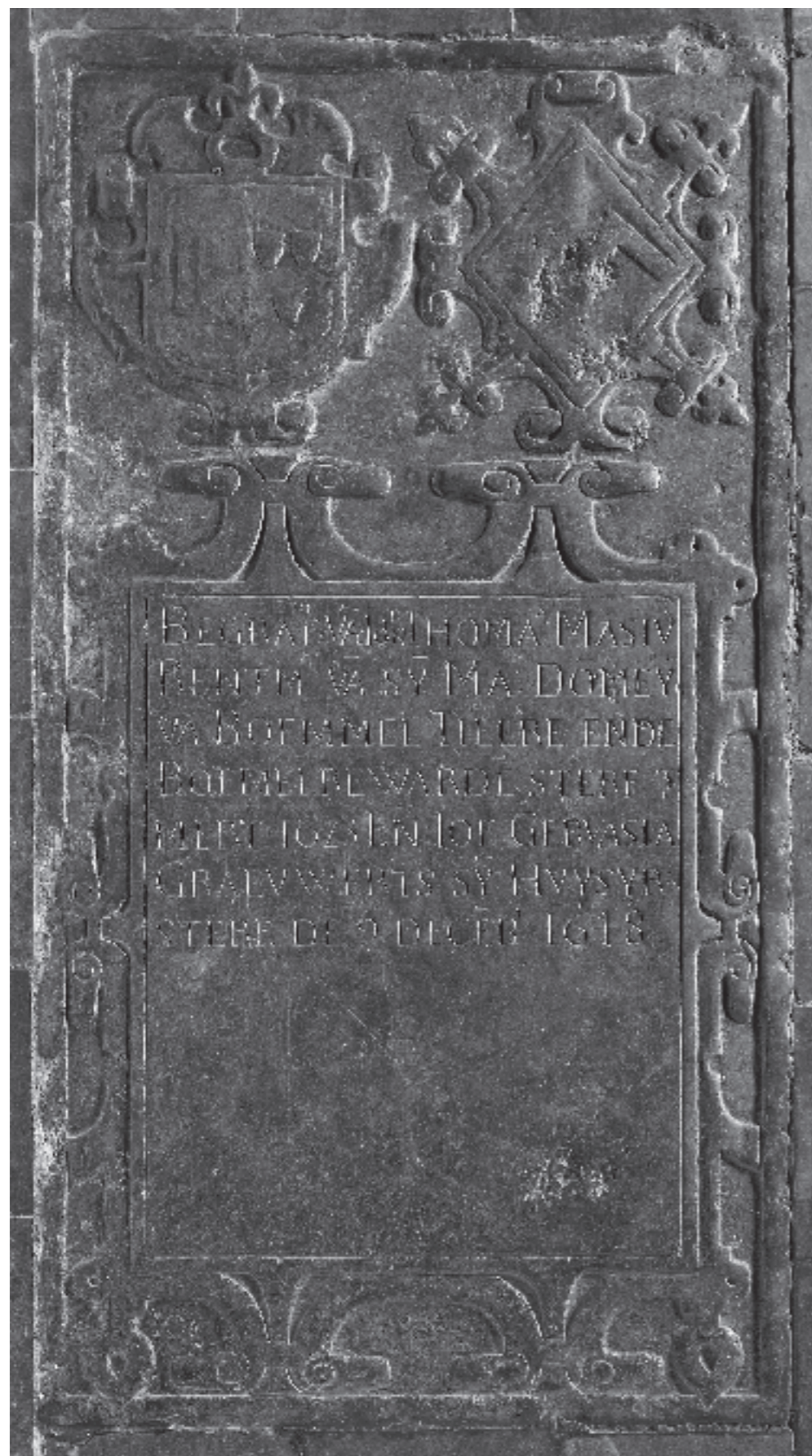

15. Peter Peters van Antwerpen, 1579
(zerk 300).

Indien er geen vierpassen zijn aangebracht, zien we vaak, als tweede subtype, dat de tekstband op de hoeken als omgeslagen wordt voorgesteld. Ook hierbij is een vast patroon te constateren, in zover dat het begin en het einde van de band steevast in de linkerbovenhoek is te vinden, wat er weer op wijst dat de basisvormgeving bij de groeve of de overslagplaats werd aangebracht. Deze vormgeving van een tekstband met omgeslagen hoeken is als een eenvoudige, maar plezierig aandoende hoekoplossing te omschrijven. Bovendien is het een goedkopere variant ten opzichte van de vierpassen. Dergelijke tekstbanden treffen we in de Sint-Jan op iets meer dan vijftig zerken aan, bijvoorbeeld die voor Gielis Michiels van Dungen, 1613 (101) (afb. 13).

Het middenveld van deze zerken met tekstbanden is soms leeg gebleven, maar vaak ook opgevuld met een ander opvallende karakteristiek, te weten de voorstelling van een of meestal twee wapenschilden. Deze wapenschilden zitten dan aan linten die van een afgebroken tak hangen. Als in het middenveld een cirkel is aangebracht, worden de wapenschilden daarbinnen afgebeeld als hangend via een lint vanaf de cirkelrand, soms via een extra ringetje. Omsluit de cirkelvorm een kelk, dan vindt men het wapenschild onder de cirkel, via een lint ervan hangend. Tak, wapenschild(en) en cirkel kunnen zowel in reliëf zijn weergegeven als in graveertechniek. Die techniek stelt in staat tot een vrijere vormgeving, zoals te zien op de anonieme zerk zonder enige inscriptie uit de zestiende eeuw (337) (afb. 14). De ophanging van twee wapenschilden aan een dorre boom met takken en wortels levert hier een fraaie tekenachtige voorstelling op. Een opvallend vrije weergave in graveertechniek is ook te zien op de zerk voor Peter Peters van Antwerpen, 1579 (300), waar op het middenveld een os staat, duidelijk een beroepsaanduiding: vader en zoon Van Antwerpen waren ossenweiders (afb. 15).

Bandwerk

Een heel ander stijlkenmerk wordt gevormd door het zogenaamde bandwerk, ook bekend onder de naam rolwerk of beslagwerk.⁷¹ Het gaat hierbij om de weergave van in- en uitwenkende bandvormige krullen die gebaseerd zijn op breed uitgesneden banden van leer of van ijzeren sierbeslag. Het is een type ornamentiek uit de renaissance en het maniërisme, en werd voor het eerst toegepast door de Italiaanse kunstenaar Rosso bij zijn werk voor het paleis van Fontainebleau in de jaren dertig van de zestiende eeuw. Deze ornamentiek verspreidde zich al snel naar Vlaanderen, waar het bijvoorbeeld werd toegepast door Cornelis Floris de Vriendt aan het stadhuis te Antwerpen uit 1561-1564. Vanaf het midden van de zestiende eeuw nam Hans Vredeman de Vries ze op in ornamentboeken, voorbeeldboeken voor ornamenten. We zien het bandwerk dan ook optreden op vele grafzerken, in de Sint-Jan vooral op het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw.

Een zeer eenvoudige weergave is te vinden op de zerk voor Arnt Dircx van Balgoijen, 1623, waar de verticale, rechthoekige cartouche aan de lange zijden wordt omzoomd door vlakke uitspringende banden met opengewerkte ogen (13). Dezelfde vlakke hoekjes, maar tevens omgekruld bandwerk is te zien op de zerk voor Thomas Masius, 1625 (398) (afb. 16). Het complexe bandwerk is zowel toegepast als een soort achtergrond voor de twee wapenschilden bovenaan, als om de staande rechthoekige cartouche op de onderhelft van de zerk. Op een tweetal zeer op elkaar lijkende zerken, voor Herman van Deventer, 1550 (414) en voor Hendrick van Deventer, 1556 (390), zien we dit bandwerk in een soort overgangsstijl. De hoeken van de tekstband bestaan uit vierkantjes met daarin familiewapens. Het middenveld is in tweeën gedeeld: in de bovenhelft een alliantiewapen met weelderige dekkleden en in het ondergedeelte een cartouche met vlak bandwerk die als vrijstaand op een soort schildersezal wordt weergegeven. Op de zerk voor Herman van Deventer bevat de cartouche een extra inscriptie uit 1613, op die voor Hendrick een spreuk over de menselijke vergankelijkheid. Het toepassen van tekstbanden met vierkantjes voor wapenschilden op de hoeken wijst terug naar de traditionele zestiende-eeuwse zerken. De cartouches op het ondergedeelte van de zerken werken stilistisch gezien als een *afterthought*, een zonder veel nadenken over de gepaste vorm nog snel even toegevoegd element, evenals trouwens het weelderige alliantiewapen.

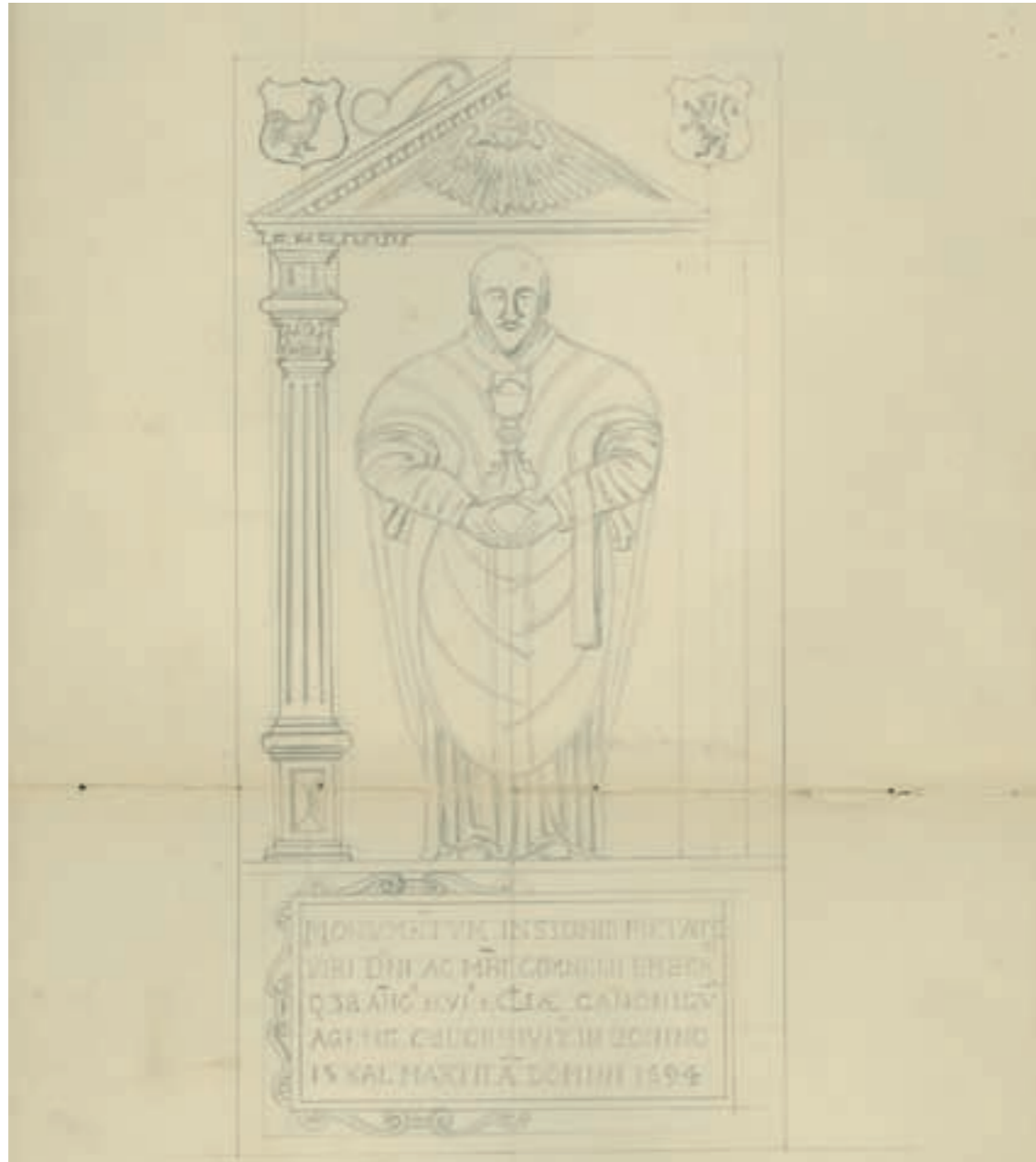
Na het eerste kwart van de zeventiende eeuw komt het bandwerk niet meer voor. Bij zerken met bandwerk waarop de inscriptie een (veel) latere datum geeft, gaat het altijd om hergebruikte zerken. Dit geldt bijvoorbeeld voor de zerk voor Jasper Gast, 1723 (424) met opvallend fraai bandwerk rondom een rechthoekige cartouche, waar bovenin en onderaan twee wapenschilden zijn opgenomen. De inscriptie voor Jasper Gast is zeker een eeuw na de vervaardiging van de zerk aangebracht. Hetzelfde geldt voor de uitvoerig vormgegeven zerk waarop de naam van Jan Schouw prijkt (nr. 14). Deze stierf in 1780, maar de zerk zelf is zeker 150 jaar ouder, vooral gezien het vele bandwerk.

Architectonische elementen

De opkomst van renaissancistische en maniëristische elementen is ook waar te nemen op zerken waarop een min of meer klassieke architectuur is afgebeeld. Uitgewerkte tempelachtige nissen komen in Den Bosch maar in enkele gevallen voor. Zo is de figuur van kanunnik Cornelis Emberts, 1594 (93) afgebeeld als staande in een volgens de klassieke regels opgebouwde nis met gecanneleerde zuilen op bases, met kapitelen, astragaal en architraaf, aan de bovenzijde afgesloten door een driehoekig timpaan met dobbelsteenlijsten (afb. 17). Architectonische nissen zijn verder te zien op de zerk voor Hendrick Bloeyman, 1584 (301), waar de nis is gevuld met een uitbundig alliantiewapen, en op die voor Lucas Dielen, 1585 (472) met in de nis twee wat minder geslaagde engelen als wapendragers en bovenaan een

⁷¹ Voor de verschillende termen zie Haslinghuis en Janse 1997, 53 ('bandornament, -werk'); 71 ('beslagwerk') en 383 ('rolwerk').

17. L. van Valkenburg, tekening van de zerk voor Cornelis Emberts, 1594 (zerk 93).

liggende rechthoekige cartouche met bandwerk. De als ridder afgebeelde figuur van Rutger van Berkel, 1573 en zijn vrouw zijn weergegeven in nissen tussen gecanneleerde zuilen die aan de bovenzijde worden afgesloten door rondbogen met een schelpnis. Achter de hoofden van de twee figuren zien we een kussen, een traditioneel element om de liggende positie in frontaal weergegeven nissen te benadrukken. Ook de tekstband rondom de zerk wijst op een meer traditionele vormgeving, die niet meer helemaal past bij de architectonische nis.

Wat vaker voorkomt is de afbeelding van enkele architectonische elementen, zoals gedeelten van zuilen, consoles, voluten enzovoort. Zo zien we losse kandelaberachtige zuilen die een wat onduidelijke rondboog dragen op de zerk voor Simon van Couderborgh, 1562 (293). De figuur van deze klerk staat op een perspectivisch weergegeven vloer, terwijl er een tekstband omheen loopt met op de hoeken vierpassen en daarin de evangelistensymbolen. Losse architectonische elementen treden nogal eens op in combinatie met bankwerkelementen. Ze zijn bijvoorbeeld aanwezig op de tweedelige wapenzerken waarbij de inscriptiecartouche op de onderhelft wordt voorgesteld als een soort tafel, omgeven door voluten die iets weg hebben van bandwerk. Twee voorbeelden hiervan zijn de met elkaar vergelijkbare, maar in tijd ver uiteenliggende zerken voor Raes Pauwels, 1521 (319), en Rogier van Griensven, 1643 (nr. 48). Soms ook is het niet helemaal duidelijk of het om zuiver architectonische elementen gaat dan wel om vlak bandwerk.

18. Henrick van Breughel, 1703 (zerk 152).

Wapenzerken

De aanwezigheid van wapenschilden op zerken is een algemeen fenomeen en komt op de meerderheid van de zerken voor, zowel op vroege vijftiende-eeuwse exemplaren als op late uit de achttiende eeuw. De wapens kunnen zich bevinden in de vierpassen op de hoeken, waar zij in de plaats komen van de evangelistensymbolen, soms in combinatie met deze laatste in twee extra vierpassen in het midden van de tekstbanden aan de lange zijden. Vaak ook zijn de wapenschilden te vinden op het lege middenveld van de oudere zerken met tekstbanden, waar zij dan via linten aan een tak of een cirkel hangen, zoals eerder beschreven. Wapens komen zowel op zerken voor leken als voor geestelijken voor. Soms zien we al vroeg, in de zestiende eeuw, grote beeldvullende voorstellingen van wapens, met helmen en dekkleden, waar deze voorstelling dan het middenveld van de zerken met een omlopende tekstband vullen, zoals op de zeer opvallende zerk voor Dirck de Borchgreve, 1519 (139) en op die voor Adriaen van Eyndhouts, 1553 (354). We spreken van ‘wapenzerken’ als de weergegeven wapens een hoofdbestanddeel uitmaken van de vormgeving of op zijn minst als evenwaardig element naast de inscriptie fungeren. Dit laatste treedt steeds vaker op in de tweede helft van de zestiende eeuw en wordt het kenmerkende patroon voor de zeventiende eeuw en later.

Het meest voorkomende type zerk heeft dan een tweedeling met in de bovenhelft de wapens en op de onderhelft de inscriptie in horizontale regels. Het aantal van dit soort zerken is erg groot, zeker meer dan 90, en ze vormen de tegenhanger van de traditionele (laat)midleeeuwse zerken met een tekstband rondom de zerk. Soms zien we de hybride combinatie van een rondlopende tekstband met in het middenveld een horizontale inscriptie, zoals op de zerken voor Rogier van Brouckhoven, 1556 (392) en Goyaerts Loef van den Sloot, 1604 (459), maar dit blijven uitzonderingen. De grafzerken met bovenin wapens en onderop een inscriptie wordt dé kenmerkende grafzerk voor de zeventiende en achttiende eeuw. In deze heldere tweedeling is de invloed van de renaissancestijl waar te nemen, alsook in de horizontale weergave van de inscriptie, meestal in kapitalen gesteld. De expliciete nadruk op de familiewapens getuigt van het steeds grotere bewustzijn van het individu en van het belang van de familie.

Een vroeg, zestiende-eeuws voorbeeld van zo’n wapenzerk is die voor Henrick Oliviers van Berchuisen, 1580 (133). Veruit de meeste dateren echter van na 1600, waarvan een twintigtal nog van vóór 1629, het jaar waarin de Sint-Jan voor lange tijd in protestantse handen overging. Dit type zerk kan dan ook worden gezien als een onderstreping van de stelling dat katholieken en protestanten eenzelfde voorkeur aan de dag legden voor grafzerken met wapens en inscriptie. Er is niet zo heel veel verschil te ontdekken tussen de zerk voor de katholiek Van Balen, 1622 (329) en die voor Henrick van Breughel, 1703 (152) (afb. 18).

Daarnaast zien we dat vooral in de zeventiende eeuw op de tweedelige zerken het aantal wapens toeneemt. Naast het grote (alliantie)wapen, dat in het midden van de zerk wordt weergegeven, komen dan de wapens van de verschillende kwartieren, die vaak aan de zijanten zijn geplaatst, al of niet afhankelijk van linten. Het kan hier gaan om tweemaal twee wapens, tweemaal vier of zelfs tweemaal acht wapens. Een groot aantal wapens is een opvallend kenmerk van een aantal grafzerken voor protestantse regenten uit de zeventiende eeuw. Een goed voorbeeld hiervan is de zerk voor Pieter Schuyt de Waldhorn, 1666 (156), waarop naast het grote alliantiewapen nog eens tweemaal acht familiewapens zijn te zien. Het aantal wapens kan soms zo groot zijn dat het de algemene vormgeving van de zerk bepaalt. Dit is bijvoorbeeld te zien op de zerk van Jean Gans, 1674 (517), waarop tien wapens het gehele beeld bepalen, terwijl de summere tekst op twee banderollen is aangebracht (afb. 19).

Inscriptiezerken

Tegelijk met de opvallend grote en uitvoerige wapenzerken voor protestantse regenten treedt er, zoals eerder al is aangegeven, in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw een afname van het aantal zerken op, wat zich verhevigd doorzet in de achttiende eeuw. Deze teruggang gaat gepaard met een

20. Joost Herman Pelgrom, 1557
(zerk 214).

21. Thomas van Turnhout, 1608
(zerk 90).

Thomas van Turnhout, 1608, en zijn vrouw, hun zoon en diens vrouw en zoon (90) opvallend fraai gegraveerd en met grote zorg over de regels verdeeld (afb. 21); er is duidelijk een zeer kundige lettergraveur aan het werk geweest, die zijn moeilijke vak goed verstond. Opvallend slordig zijn de letters op de zeventiende-eeuwse inscriptiezerk voor Margriet van Berckel (359), zowel wat de individuele letters betreft als de verdeling ervan over de regels.

toename van het aantal oude zerken dat wordt hergebruikt, waarbij de vaak nogal willekeurige manier opvalt waarop de nieuwe inscripties worden toegevoegd aan de nog zichtbare oudere. Soms ook vervangen de nieuwe inscripties de oudere. Men kan al met al voor de periode vanaf het einde van de zeventiende eeuw en de hele achttiende eeuw spreken van een duidelijke versobering in het zerkenlandschap.

Verder treedt er een versobering op in de vormgeving, wat zich manifesteert in de toename van zogenaamde inscriptiezerken, zerken waarop alleen een inscriptie is aangebracht, zonder aanduiding van een kader in de vorm van een tekstband dan wel een cartouche waarin de inscriptie meestal werd gevat. Inscriptiezerken vertonen echter hun eigen esthetiek. Het hakken of graveren van letters is een aparte kunst. Wordt daar zorg aan besteed, dan levert dat fraaie letters en een fraaie verdeling van letters over de regels op. Dit geldt zowel voor de letters in het laatmiddeleeuwse gotische schrift als voor de letters in kapitalen die in de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw de overhand krijgen en daarna het enige soort schrift vormen. De gebruikte taal heeft hier geen invloed op. Tot 1629 is het praktisch altijd zo dat op zerken voor geestelijken het Latijn in zwang is en op zerken voor burgers het Middelnederlands. Als op latere zerken toch soms het Latijn wordt gebezigd, is de achterliggende idee veelal dat dit het prestige verhoogt. Enkele voorbeelden kunnen de fraaie of juist minder fraaie weergave van inscripties duidelijk maken. Zo zijn de gotische letters op de zerk voor Joost Herman Pelgrom, 1557 (214) helder gegraveerd en mooi over de vier zijden van de tekstband verdeeld, zonder al te veel contracties, zodat de leesbaarheid geen geweld wordt aangedaan (afb. 20). De toegevoegde inscriptie in kapitalen onderaan op het middenveld is op een redelijke manier uitgevoerd, maar kent geen weloverwogen verdeling van de woorden over de horizontale regels. Daarentegen zijn de letters in kapitalen op de inscriptiezerk voor